

УДК 377.2.035

*Оксана Микитюк,
Андрій Зачепа*

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ У ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ САНАТОРНОГО ТИПУ

В останні роки в житті українського суспільства відбулися істотні зміни, що торкнулися як економіки, так і інтеграції України в європейський простір. Одним з основних чинників підвищення якості знань є впровадження в практику навчання інноваційних технологій, оновлення всього навчально-виховного процесу відповідно до сучасних досягнень науки і техніки. Актуальність проблеми полягає в тому, що в сучасному вимогливому та швидкозмінному соціально-економічному середовищі рівень освіти значною мірою залежатиме від результативності запроваджень технологій навчання, що ґрунтуються на нових методологічних засадах, сучасних дидактичних принципах, та психолого-педагогічних теоріях, які розвивають діяльнісний підхід до навчання. Актуальним стало виховання самостійного, активного суб'єкта, що відповідає за свої дії, представляє результати своїх вчинків, вміє орієнтуватися у складних ситуаціях і приймати правильні рішення. Підвищена увага до знанневої складової освітнього процесу, звичне для нашої школи впродовж і багатьох років, відчуження педагога від підлітка, особливо якщо він має будь-які порушення в поведінці, призводить до розриву між бажаним і дійсним у поведінці підлітка. Такий розрив може бути ліквідований при наданні підлітку допомоги педагогічного і психологічного плану, на що повинні бути зорієнтовані всі учасники навчально-виховного процесу. Вивчення і подолання соціальної дезадаптації дітей, які потребують лікування і перебувають на стаціонарному лікуванні та навчанні в умовах шкіл-інтернатів санаторного типу, є однією з найважливіших соціальних і психолого-педагогічних проблем сучасності.

Увага до цієї проблеми виникла не сьогодні. Так, наприклад, у Е. Дюркгейма концепція соціалізації спирається на висунутий ним принцип соціологізму. У дусі цього принципу він дав трактування виховання, спрямованого проти уявлень про виховання як індивідуальну дію педагога стосовно школяра, що було характерно для тодішньої педагогіки. Дюркгейм розглядав виховання як соціальний інститут, який впродовж століть і в усіх відомих суспільствах змінював свою природу [1]. Різні трактування процесу

соціалізації використовують західні та вітчизняні соціально-психологічні школи. Представники гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс) розуміють соціальний розвиток особистості як самоактуалізацію “Я-концепції” [5; 6; 7]. На думку О. Ситнікової, “соціалізація” – це процес “входження індивіда в соціальне середовище”, “засвоєння ним соціальних впливів”, “прилучення його до системи соціальних зв’язків”.

О. Ситнікова розглядає адаптацію і як складову частину соціалізації, і як її механізм [6]. “Адаптація” – поняття міждисциплінарне, і в кожній науці визначається по-своєму. Згідно з концепцією Ж. Піаже, адаптація – і в біології, і в психології розглядається як єдність протилежно спрямованих процесів: акомодатії та асиміляції. Перший із них забезпечує модифікацію функціонування організму чи дій суб’єкта відповідно до властивостей середовища. Другий же процес змінює ті чи інші компоненти цього середовища, переробляючи їх відповідно до структури організму або включаючи їх у схему поведінки суб’єкта. Зазначені процеси тісно пов’язані між собою й опосередковують один одного. Поняття “адаптація” розглядають багато вчених, які працюють у різних сферах педагогіки, психології та суміжних дисциплін. Так, на основі аналізу поняття “адаптація” і його застосування у психології та педагогіці Ю. Воронський виділяє такі характерні аспекти терміна “адаптація”:

1. Термін “адаптація” описує процеси, що відбуваються з особистістю під впливом змін зовнішнього середовища.
2. Адаптація характеризує процес і результат внутрішньої перебудови системи: поява в ній нових якостей у відповідь на зовнішні зміни.
3. Зовнішні зміни викликають в особистості стан внутрішньої напруги, на зняття якого й спрямована адаптація.
4. Результат адаптації залежить від адаптаційної здатності особистості.
5. Адаптація є передумовою нормального функціонування особистості, основним фактором еволюції, тому розвиток людини може бути охарактеризований як довготривала адаптація, яка може ускладнюватися, прогресувати або регресувати [8].

У шкільній педагогіці, психології йдеться про соціальну адаптацію особистості або соціальної групи до соціального середовища (мікросередовища), у процесі якої встановлюються співвідношення, які забезпечують розвиток як особистості та соціальної групи, так і середовища (мікросередовища).

Розглядаючи поняття “соціальна адаптація”, не слід відокремлювати психологічний аспект від соціального, оскільки адаптація є комплексним феноменом – соціальним середовищем, де обертається особистість, поділяючись на предметну й особистісну. У соціології соціальна адаптація ча-

сто трактується як процес пасивного пристосування суб'єкта до вимог суспільства, встановлення рівноваги з соціальними вимогами і рядом певних заборон (інколи ціною жертв із боку особи чи групи). У ряді концепцій соціальна адаптація розуміється як двосторонній процес і результат зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища [3; 9].

Мета статті – розглянути проблеми формування соціально-психологічної адаптації школярів в умовах шкіл-інтернатів санаторного типу, визначити причин педагогічної занедбаності педагогічно проблемних школярів.

Вітчизняною педагогічною школою питання соціальної адаптації розглядаються, як правило, у контексті досліджень проблем способу життя колективу, особистості. Соціально-психологічна адаптація в багатьох наукових роботах представлена як процес гармонізації відносин особистості з соціально-психологічним середовищем. Крім поняття “соціальна адаптація”, досліджувана нами проблема тісно пов'язана з такими поняттями, як “педагогічна занедбаність”, “важкі підлітки”.

Результати досліджень психологів, педагогів свідчать про те, що витоком проступків і правопорушень серед неповнолітніх є відхилення у соціальній поведінці, ігровій, навчальній та дозвіллевій діяльності. Нерідко вони беруть початок у ранньому дитинстві, тобто приблизно з трирічного віку. Дитина, якій не прищеплені навички правильної поведінки, уміння підкорятися існуючим правилам (наприклад, у грі чи у спортивних змаганнях) не зважає на норми поведінки.

Для цієї категорії дітей характерні хронічне відставання з навчальних предметів, інтенсивний опір педагогічному впливу, негативне ставлення до навчання, різні асоціальні прояви. Залежно від якості, тривалості та ступеня несприятливого впливу негативні установки в поведінці дітей можуть носити поверхневий характер або вкорінюватися, вимагати тривалого і наполегливого перевиховання. Нам видається, що кращий засіб подолання педагогічної занедбаності дітей – раціоналізація навчально-виховної роботи в дошкільних установах, у школі, в установах додаткової освіти, зміна умов сімейного виховання дитини. Підлітковий вік традиційно вважається найважчим у виховному відношенні. Найбільша кількість підлітків із так званою педагогічною занедбаністю (низька успішність, погана дисципліна, розлад взаємовідносин із дорослими й однолітками, прояв негативних рис особистості та поведінки тощо) припадає саме на середні класи, особливо, коли підліток тривалий час хворіє, що потребує лікування і перебування у школах-санаторіях (від хвороби туберкульозу до важких форм бронхіальної астми).

У підлітковий період відбуваються активні процеси співвіднесення свого внутрішнього “я” з соціумом, змінюються й оціночні судження свого внут-

рішнього “я” підлітка, на які впливає стан соціуму [9]. Досить часто підліткам буває важко працювати над собою через невміння співвідносити свої переживання з власним “Я”, через погано розвинуті навички перенесення зовнішніх оцінок у світ внутрішніх переживань, недостатньої самокритики.

У результаті розщеплення емоційного і когнітивного компонентів захисних реакцій механізми поведінки більше залежать від внутрішніх спонукань. Тоді сенс дисциплінарного впливу часто буває просто недоступний осмисленню і викликає не каяття, а роздратування [9]. Підлітки відчують потребу в спілкуванні з дорослими на рівних, рідко маючи можливість її задовольнити. Особливо це характерно, якщо школярі перебувають на навчанні та лікуванні у школі-інтернаті санаторного типу. Результатом стає протиставлення себе, свого “Я” дорослим, вимога автономії. У підлітків є прагнення перейти у групу дорослих і користуватися деякими їхніми привілеями, яких немає у підлітків. Ця проблема вкрай актуальна у школах-інтернатах санаторного типу, коли школяр перебуває у замкнутому просторі.

Причинами педагогічної занедбаності найчастіше є: прогалини у навчально-практичних і соціально-етичних знаннях, наявність спотворених понять і негативного життєвого досвіду; недоліки, відступи від норми в розвитку якостей особистості; відхилення від норм у взаємовідносинах особистості з оточуючими; проблеми зі здоров'ям, які приносять страждання дитині.

Згідно з роботами західних учених, зокрема О. Лорне, “педагогічна занедбаність” – це стійке відхилення від норми в поведінці, моральній свідомості, навчальної діяльності, що проявляється в невихованості дитини, відставанні її розвитку, що зумовлено негативним впливом середовища і помилками у вихованні, частою зміною шкіл і викладачів, негативним впливом вулиці, бездоглядністю. Тобто ця проблема викликана педагогічними причинами й усувається за допомогою педагогічних засобів.

На думку О. Котлярського, педагогічна запущеність включає три компоненти [5]: відхилення від норми в поведінці та навчальної діяльності, які зумовлені тим, що індивідуальний досвід цих дітей є неповним; відставання в розвитку пам'яті, мислення, уяви, емоційно-вольових, моральних рис і якостей особистості, на які нашаровуються деякі вікові особливості – загострене самолюбство, швидка стомлюваність, конфліктність; суперечності у відносинах педагогічно занедбаних дітей зі своїми однолітками, вчителями, батьками.

Усе це значно ускладнює і спотворює їх навчальну діяльність і поведінку. Не випадково вчителі визначають педагогічну занедбаність як непідготовленість до школи, нерозвиненість, невихованість. На думку вчених, педагогічна занедбаність розвивається поступово, проходячи певні стадії [1; 2; 8]. У підлітковому віці спостерігаються: порушення у сфері відносин, у тому числі у став-

ленні до самого себе; відхилення в пізнавальній сфері (затримка і низький рівень розвитку пізнавальних процесів, вольових проявів, трудової культури).

Соціальний і педагогічний аспекти занедбаності взаємопов'язані та взаємозумовлені. Зовнішніми причинами педагогічної занедбаності в дитячому віці є дефекти сімейного виховання, на які нашаровуються недоліки і прорахунки в освітньо-виховній роботі в дитячому садку і школі, зокрема дегуманізація педагогічного процесу і сімейного виховання. Внутрішніми причинами виникнення та розвитку психологічної занедбаності дітей можуть бути індивідуальні психофізіологічні й особистісні особливості дитини: генотип, стан здоров'я, домінуючі психоемоційні стани, внутрішня позиція, рівень активності у взаємодії з оточуючими та ін. [1; 2; 8; 9]. Проблеми зі здоров'ям, зокрема важкі стадії бронхіальної астми, туберкульозу тощо підвищують тривожний стан дитини, викликають зайву нервозність, розгубленість, розпач. Страх чергового нападу бронхіальної астми, сам процес вдихання бронхолітиків, щоб зняти напад бронхіальної астми, викликає у дітей стан розпачу і тривоги.

Вкрай несприятливим для розвитку особистості дитини є поєднання ворожого ставлення до дитини з боку педагогів і батьків, авторитарного характеру навчання і виховання в сім'ї та школі, пасивної позиції дитини. Однак у кожному виховному середовищі можна виділити безліч соціально-педагогічних ситуацій, які по-різному впливають на стан занедбаності. Взаємна байдужість і взаємна агресія дорослого і дитини, як правило, породжують глибоку педагогічну занедбаність. Ситуація односторонньої симпатії, тобто позитивна зацікавленість і ставлення окремих вихователів до дитини (у школі-інтернаті санаторного типу), їх прагнення врахувати його індивідуально-особистісні особливості, подолати дисгармонії в його розвитку при сильному опорі дитини, призводить до так званої кількісної динаміки занедбаності. У поведінці дитини продовжують накопичуватися негативні звички, його вчинки все більше не відповідають соціальним очікуванням. Таким чином, педагогічна занедбаність виникає там, де не створюються умови для повноцінної соціалізації та індивідуалізації особистості дитини: навколишнє мікросередовище, перш за все батьки і педагоги, негативно впливає на формування особистості дитини як суб'єкта власного життя: він не отримує достатньої свободи для прояву своєї активності у взаємодії з предметним і соціальним середовищем.

Таким чином, психологічним механізмом педагогічної занедбаності дітей є гіперуособлення, яке виражається в посиленні позиції "не такий, як усі", виникненні психологічної незахищеності дитини та пов'язаних із нею захисних форм поведінки, насамперед агресивних.

Особливо це характерно для дітей, які перебувають більше шести місяців на навчанні та лікуванні у школах-інтернатах санаторного типу.

Особистість є результатом складного процесу соціального розвитку. По-перше, процес розвитку носить поступальний характер, коли пройдені ступені ніби повторюють відомі риси, властивості нижчих на вищому рівні. По-друге, розвиток характеризується незворотністю, тобто не копіюванням, а рухом на новому рівні, новому витку спіралі, коли реалізуються результати попереднього розвитку. По-третє, розвиток є єдністю боротьби протилежностей – внутрішньої рушійної сили процесу розвитку. Особистість формується в реальних відносинах макро- і мікросоціального середовища, а суспільно-історичні об'єктивні умови і соціальні закони визначають її формування. Проблеми соціально-психологічної адаптації важких школярів вкрай актуальні та потребують подальших досліджень.

Таким чином, розробка методичного підґрунтя формування соціально-психологічної адаптації школярів потребує подальших досліджень і пошуків.

1. *Бутенко Н. Ю.* Комунікативна майстерність викладача : навч. посібник / *Н. Ю. Бутенко.* — К. : КНЕУ, 2005. — 336 с.
2. *Бутенко Н. Ю.* Комунікативні процеси у навчанні : підручник / *Н. Ю. Бутенко.* — К. : КНЕУ, 2006. — 384 с.
3. Дидактика технологического образования : Книга для учителя / Под ред. *П. Р. Атутова.* — М. : ИОСО РАО, 1997. — 230 с.
4. *Євтух М.* За педагогічною технологією (До питання про нові методичні підходи при проектуванні навчальних занять у вищій школі) / *М. Євтух, О. Сердюк* // Вища освіта України. — 2001. — № 1. — С. 71-81.
5. *Зимняя И. А.* Педагогическая психология : учеб. пособие / *И. А. Зимняя.* — Ростов-на-Дону : “Феникс”, 1997. — 480 с.
6. *Кан-Калик В. А.* Учителю о педагогическом общении / *В. А. Кан-Калик.* — М., 1987. — 190 с.
7. *Ковалёв Г. А.* Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия / *Г. А. Ковалёв* // Вопросы психологи. — 1987. — №3. — С. 41—49.
8. *Ломов Б. Ф.* Методические и теоретические проблемы психологии / *Б. Ф. Ломов.* — М. : Наука, 1984. — 226 с.
9. *Сериков В. В.* Личностно ориентированное образование / *В. В. Сериков* // Педагогика. — 1994. — №5. — С. 16-21.

Стаття надійшла до редакції 26.12.2012

О. Микитюк, А. Зачена

Формирование социально-психологической адаптации

у школьников в условиях школ-интернатов санаторного типа

Рассматриваются проблемы формирования социально-психологической адаптации школьников в условиях школ-интернатов санатор-

ного типа. Поднимается вопрос социальной адаптации педагогически проблемных школьников с позиции выявления причин педагогической запущенности.

Ключевые слова: образовательный процесс, социальная адаптация, проблемы формирования адаптации, школы-интернаты санаторного типа.

О. Mykytyuk, A. Zacheпа

**Formation of Pupils' Social and Psychological Adaptation
in Conditions of a Boarding School-Resort**

The article considers ways of problems solving concerning the formation of social and psychological adaptation of pupils in boarding schools-resorts. The author raises a question of social adaptation of pedagogically problematic schoolchildren from the position of detecting the reasons of educational neglect.

Key words: educational process, social adaptation, problems of adaptation formation, boarding schools-resorts.

Рецензент – кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник О. М. Ігнатович